

LENGYEL TÜNDE

**A HÁZASSÁGBAN ELKÖVETETT NŐK ELLENI ERŐSZAK
A KORA ÚJKORI TÁRSADALOMBAN¹**

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Historický ústav Slovenskej akadémie vied Bratislava)

Összefoglalás

A házasságban elkövetett nők elleni erőszak a szociológia, antropológia, etnológia és több más tudomány, köztük a történettudomány témája is. A tanulmány a szociológiai definíciókból kiindulva próbálja meghatározni az erőszak fogalmát és annak megnyilvánulásait, valamint a társadalom fogékonyságát és reakcióit a házasságon belüli erőszakra a kora újkori társadalomban. Annak ellenére, hogy kétségteljesen egy nagyon elterjedt jelenségről van szó, a korabeli források szűkszavúak. Az ok, hogy az erőszak egy elfogadott fegyelmező tevékenységnek számított, és teljesen legitim volt, amíg nem okozott halált vagy komoly testi sérülést. A család feje – a férfi – köteles volt rendet tartani a háza táján, mert a pontosan működő háztartás alapozta meg az egész társadalom rendjét, legitimálva a hatalmat, „*potestas*”-t mint olyan törvényszerű formát, amelynek feladata a normák és a rend fenntartása volt. Több konkrét példa mutatja be az erőszak megítélését a korabeli igazságszolgáltatás és társadalom keretein belül Magyarországon és hozzávetőlegesen Európa néhány nyugati országában.

Abstract

Violence against women within marriage is examined in sociology, anthropology, ethnology, and a number of related disciplines, including history. Drawing on sociological definitions, this study seeks to clarify the concept of violence and its various manifestations, as well as society's sensitivity to and responses toward violence within marriage in early modern Europe. Although this phenomenon

¹ A tanulmány megírását a VEGA 2/0017/23 (Legal norm versus case law. Historical, legal, discursive and social aspects of the judiciary, crime and punishment in the Middle Ages and early modern period) projekt támogatta a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied).

was undoubtedly widespread, contemporary sources are relatively scarce. This scarcity stems from the fact that marital violence was regarded as an accepted disciplinary measure and was considered fully legitimate as long as it did not result in death or serious bodily harm. The head of the household—the man—was expected to maintain order within his family, as a well-regulated household was seen as the foundation of social order as a whole. This framework legitimized power, or *potestas*, as a legal institution whose function was to uphold norms and maintain order. Several case studies illustrate how violence was assessed within the context of contemporary judicial practice and social expectations in Hungary and, to a lesser extent, in certain Western European regions.

Kulcsszavak: nők elleni erőszak, házasság, kora újkor, fegyelmezés, bírászkodás
Keywords: Marital violence against women, early modern age, disciplinary measure, judicial practice

Míg a nyugat-európai történetírás már a múltban is nagyobb figyelmet fordított a nők elleni erőszak problémájára, addig a közép-európai országokban ez a téma sokáig a tudományos érdeklődés perifériáján volt, inkább a néprajzi kutatás foglalkozott vele.² Magyarországon már az 1950-es években rögzítették a néprajzkutatók a vidéki nők beszámolóit az adott térségben uralkodó állapotokról, amelyek a régóta fennálló és elfogadott viszonyokat tükrözték. Nem túlzás azt állítani, hogy a vallomások szerint az élet sok nő számára a pokolhoz hasonlítható. Az elmúlt években a történészek figyelmét is felkeltette az erőszak és a hozzá kapcsolódó témák. Mátay Mónika a debreceni válásokat és ezek hátterét mutatja be a 18. és 19. század fordulóján (1793–1848),³ a budai viszonyokkal Géra Eleonóra foglalkozott két könyvében is.⁴ Fónagy Zoltán blogjában⁵ nem kevés példát találunk a családon belüli erőszakra, főleg a 19. és a 20. század

² A teljesség igénye nélkül például: *Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Budapest 1944; Morvai Judit. *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1981; *Nagy Olga: A törvény szorításában*. Budapest: Gondolat Kiadó 1989.

³ *Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen: Csokonai Kiadó 2006.

⁴ *Géra Eleonóra Erzsébet: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság (1686–1741)*. Budapest: Bárczy István Alapítvány – ELTE BTK – BFL 2022; *Géra Eleonóra Erzsébet: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest: MTA BTK TTI 2019.

⁵ *Fónagy Zoltán: „Bántani nem bántott, csak néha megvert” – Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből*. Elérhető: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/12/30/eroszak_hazassag_csalad (2025. 01. 13.)

elejéről. A kitekintés a szomszédos országokba még borzasztóbb képet világít meg, például a délszláv területeken a nők kegyetlen bánásmódban részesültek férjeiktől. Szlovákiában az 1990-es évek végén a néprajztudósok érintették ezt a kérdést. Nora Lábadyová tanulmányában⁶ idézi a *Slovenské zvesti* (Szlovák Hírek) című folyóirat 1936-os olvasói felmérésének eredményeit, amely a „Ver-e téged a férjed?” kérdést tette fel női olvasóinak. A nők válaszai megdöbbentőek, és nem csak a háború előtti időszakból.

Sajnos a nők elleni erőszak ma is égető társadalmi probléma, bár az utóbbi időben egyre többet beszélnek róla, és szerencsére cselekednek is ellene. Ez jelentős elmozdulás a múlthoz képest: a problémát csak a 20. század második felében kezdték nyilvánosan megvitatni, előtte ritkán előforduló (!), marginális jelenségnek számított. Ebből a szempontból érthető, hogy a téma a történészek érdeklődési körében sem talált nagy visszhangra, az utóbbi időben azonban elsősorban a bűn- és igazságszolgáltatás-történeti munkákban jelent meg, de nem mint önálló probléma. Történészek és etnológusok a nők elleni erőszakot a holokausztkutatásban, a világháborút túlélők visszaemlékezéseiben és az azzal kapcsolatos borzalmakban tematizálták. A háborús konfliktusokban a nők elleni erőszak kérdése szintén a kutatások egyik égető témája, különösen külföldön. Minden történet, amely eljut a nyilvánossághoz, csak megerősíti, hogy a háborúban az elemi emberség elvész. Különösen sokatmondó a magyar szerzőknek a háborús erőszakra és az áldozatokra való reflektálásról szóló kiadványa, amely a nők elleni bűnöket írja le mindkét világháborúban, de a jugoszláv háborúban és a népiirtó afrikai konfliktusokban is.⁷ Külön portál foglalkozik a témával történelmi és kortárs szempontból is, számos érdekes, de egyben megrázó tanulmányt, interjút és cikket közölve.⁸

Az erőszak meghatározása

Az utóbbi évtizedekben az erőszak több tudományágban is fontos kutatási témává vált, a történelemtől a szociológián és a politikatudományon át az

⁶ Lábadyová, Nora: „Žena je len vtedy dobrá, keď je bitá“, alebo bitie ženy v reálnom živote a vo folklóre. („A nő csak akkor jó, ha verve van“, avagy a nők verése a reális életben és a folklórban). In *Hlôšková, Hana – Leščák, Milan: Žena z pohľadu etnológie*. Bratislava: Katedra etnológie FF UK, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV, Prebudená pieseň – združenie, 1998, 98–107.

⁷ *András Edit – Mélyi József – Pető Andrea: Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése*. Budapest: BFL 2022.

⁸ <https://www.elhallgatva.hu/?lang=en> (2022. 09. 15.) – Memory of Rape in Wartimes: Women as Victims od Sexual Violence.

irodalom- és kultúratudományig. A legfontosabb kérdés mindenekelőtt annak megállapítása, hogy mit értünk erőszak alatt. Gertrud Nunner-Winkler német szociológus és pszichológus különbséget tesz fizikai, pszichológiai, kulturális és strukturális erőszak között.⁹ Míg a fizikai erőszak viszonylag könnyen definiálható mint az emberek célzott bántalmazása, addig a szóbeli bántalmazást vagy sértegetést mint a pszichológiai erőszak egyik formáját már nehezebb meghatározni. A kulturális és strukturális erőszak esetében egyfajta kényszerítésről van szó, amelynek nincs (vagy nem kell hogy legyen) fizikai dimenziója, és amelyet általában intézmények hajtanak végre. Hasonló megfogalmazást használ Pierre Bourdieu, aki „szimbolikus erőszokról” beszél, ami alatt a hatalom (uralom) uralkodó általi elismerését érti, amely nem önkéntes, hanem „zsarolt” vagy kényszerített, mivel nincs választási vagy ellenállási lehetőség.¹⁰

A szociológia olyan fogalmakat kínál, amelyekkel a történészek is megközelíthetik az erőszak jelenségét. Heinrich Popitz, a 20. század második felének egyik legjelentősebb német szociológusa kutatásainak jelentős részét a hatalom jelenségének szentelte. Az erőszakot hatalomként kategorizálja, és a hatalom négy alapvető antropológiai formájának egyikét látja benne,¹¹ amely abban valósul meg, hogy mások cselekvési terét úgy korlátozza, hogy az érintettek kénytelenek azt elviselni, és sérülés éri, illetve érheti őket. Olyan hatalmi aktusról van szó, amely a másik szándékos fizikai sérelméhez vagy akár tartós leigázásához vezet. Az erőszak azért működik, mert magába foglalja a lehetséges sérülésekkel való fenyegetést vagy félelmet. Popitz szerint az erőszak ambivalens: „A társadalmi rend szükséges feltétele az erőszaknak – az erőszak szükséges feltétele a társadalmi rend fenntartásának”. Így az emberek az erőszakot a társadalmi rend stabilizálására használhatják. Popitz különbséget tesz a társadalmilag legitim és illegitim erőszak, a *potestas* és a *violentia* között.¹²

Míg Popitz az erőszakot a hatalom antropológiai formájaként írja le, egy másik német szociológus, Trutz von Trotha az erőszak szociológiai fenomenológiája

⁹ Christadler, Maïke: Gewalt in der Frühen Neuzeit – Positionen der Forschung. *Gesnerus* 64, 2007, 232. Elérhető: https://brill.com/view/journals/ges/64/3-4/article-p231_4.xml (2022. 09. 05.). Christadler a következő tanulmányból idéz: Nunner-Winkler, Gertrud: Überlegungen zum Gewaltbegriff. In: Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans Georg (Hrsg.) Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, 21–61.

¹⁰ Christadler, Gewalt, 231; idézet Bourdieu, Pierre. La domination masculine, *Actes de la recherche en sciences sociales* 84, 1990-ben megjelent művéből.

¹¹ Popitz, Heinrich: Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik. (2. javított kiadás), Tübingen: Mohr Siebeck 1992, 22, 68, 79, 94.

¹² Loetz, Francisca. Sexualisierte Gewalt 1500 – 1850. Plädoyer für eine historische Gewaltforschung. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2012, 13. Lásd még Popitz, Phänomene, 43 és köv.

mellett érvel. Szerinte az erőszak olyan társadalmi cselekvés, amelynek célja egy másik személy fizikai megsebesítése vagy megölése. Olyan hatalmi stratégiát képvisel, amelynek célja, hogy tegyen valamit valakivel, aki szenvedni fog tőle. Az erőszak jelensége magában foglalja azokat az eszkalációs lépéseket, amelyek az erőszak kitöréséhez vezetnek, és amelyek hatással vannak az áldozatok és az érintettek egyéni és kollektív emlékezetére, valamint alakítják az erőszak érzékelését és reflexióját a környezetükben élőkben. Von Trotha az erőszak fogalmát ott nyitja meg, ahol az erőszak pszichológiai és társadalmi következményeinek érzékelését tartja fontosnak. Amíg Popitz a társadalmi erőszak lehetőségeinek határaival, ezek megállapításával foglalkozik, von Trotha arra a kérdésre összpontosít, hogy az erőszak hogyan reprodukálja és alakítja a társadalmi rendet. Eltérő felfogásuk ellenére von Trotha és Popitz ugyanabból a kezdőpontból indulnak ki. Mindkét felfogásban az erőszak a társadalmi cselekvés tudatos formája, és mint ilyen, társadalmi jelentéssel bír. Ez a feltevés teszi mindkét szociológus koncepcióját különösen alkalmassá az erőszakkal kapcsolatos történeti reflexiókra. Az erőszak tehát a társadalmi cselekvés olyan formája, amely bár irracionális, de túllép az emberi együttélésnek az adott társadalomban érvényesülő elvein, és így veszélyezteti a közrendet. Az erőszak az emberi viselkedés alapvető eleme, és olyan történelmi jelenség, amely alapos történeti kutatás tárgyát kell hogy képezze.¹³

Az erőszak mint a történetírás tárgya

A történészek erőszakkal kapcsolatos kutatásai eddig elsősorban a háborúk vagy az intézmények által elkövetett erőszakra összpontosítottak. A kutatás általában az erőszak egy szűken értelmezett megnyilvánulását járta körül, például a jogtalan fizikai bántalmazást vagy sérülést. Mivel azonban ez a probléma nem új, hanem valójában egyidős az emberiséggel, nem kerülheti el a figyelmet a múltban, esetünkben a középkori és kora újkori társadalomban a mindennapi életben előforduló személyközi erőszak kutatása sem. Ha az európai történelmet nézzük, alig találunk erőszakmentes időszakokat. A pusztító és hosszú ideig tartó háborúk, brutálisan elfojtott felkelések vagy boszorkányüldözések és zsidóellenes pogromok eddig is a kutatások tárgyai voltak és továbbra is azok lesznek, de az erőszakra alkotott képet gyakran torzítja az agresszió megnyilvánulásainak szűk értelmezése. Ezért szükséges problematizálni az erőszak fogalmát a történelemben és kiterjeszteni azt az egyes korszakok mindennapi életében az

¹³ Loetz, *Sexualisierte Gewalt*, 16.

interperszonális erőszak megvalósulásának alapvető szempontjaira, továbbá nyomon követni azt a társadalmi és kulturális cselekvés verbális és szimbolikus formáinak háttérében, nem intézményesített kontextusban.

Az erőszak kérdésének antropológiai megközelítése a történészek figyelmét a mindennapi világukban érintett személyekre irányítja, és a (fizikai) erőszakot releváns kutatási területté teszi. A nők és a nemek történetében a nők elleni erőszak és ezen belül a házasságon belüli erőszak az egyik fő téma. Új kutatási irányokat képvisel például a nőgyógyászat antropológiai-feminista története is, amely a társadalmi és orvosi erőszak (pl. illegális abortuszok) iránt érdeklődik, vagy általában a bűnözés kutatása, ahol az erőszak társadalmi mechanizmusait kutatják. A kutatás az erőszakot tehát határozottan történeti kategóriaként fogalmazza meg, és nem antropológiai állandóságnak vagy emberi sorsnak tekinti. Fontos felismerni, hogy az erőszak észlelése és értékelése történelmi változásoknak van kitéve, és kulturálisan specifikus.¹⁴

Az erőszak a késő középkori és kora újkori társadalmakban olyan összetett kommunikációs rendszerként értelmezhető, amelyben a társadalmi hierarchiák meghatározottak, de folyamatosan változnak, újrafogalmazódnak. Az erőszak semmiképpen sem spontán és ellenőrizetlen, hanem bizonyos szabályok és rituálék szabályozzák, és ezért nem pusztán egy civilizálatlan, premodern férfiosztón kifejeződése, hanem egy olyan kultúra terméke, amely megkövetelte, alakította és formálta az ilyen erőszakos konfrontációkat.¹⁵ Tringli István megfogalmazása szerint „az emberiség történelme során, az utolsó néhány évszázadot nem számítva, a magánerőszak világában élt, és e magánerőszak a társadalom egyik szervezőereje volt”.¹⁶

Az erőszak mint házassági probléma

Az erőszak kategóriája különösen a középkor és a kora újkor kutatása számára nyit új perspektívákat. Az erőszakot – amennyiben nem az állam által legitimált erőszakra volt szó – a régebbi kutatások többnyire kizárólag destruktívnak és természetlennek nyilvánították, az újabb munkákban viszont rendteremtő elemként is láthatóvá válik. Natalie Zemon Davisnek a kora újkori Franciaország

¹⁴ Christadler, Gewalt, 234.

¹⁵ Christadler, Gewalt, 235.

¹⁶ Tringli István: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In A Tea íze. Történelemszemináriumok az ELTE BTK Történelmi Intézetében, majd az MTA Klub Egyesület keretében. Szerk. Eöry Áron. [Budapest] 2024, 153.

társadalmáról és kultúrájáról szóló, az 1970-es években megjelent esszégyűjteménye¹⁷ úttörő volt az „erőszak rituáléinak” tanulmányozásában. Az ötödik esszét kifejezetten a nőknek – felemelkedésüknek és fokozatos érvényesülésüknek – szenteli, ahol a szerző tömören, de lényegre törően összefoglalja a nőkről és a velük kapcsolatos dolgokról alkotott korabeli nézeteket, különösen azokat, amelyek megmagyarázzák, hogy miért tekintették a nőket alsóbbrendűnek és instabilnak, azaz megbízhatatlannak.¹⁸

Lyndal Roper az augsburgi „kegyességi házakról”¹⁹ írt kitűnő munkájában rögtön az elején rámutat arra, hogy a német városokban élő nők számára a protestantizmus rendkívül ambivalens volt: egyrészt elősegítette és bátorította a női kegyesség formáit, másrészt a patriarchalizmus megújulásához vezetett. A reformáció városi intézményesítésével a protestáns erkölcsi felfogás a régi konzervatív hagyományokhoz kötődött, és a nőket férjüknek alárendelt feleségként határozta meg.²⁰ A reformáció abban volt a legsikeresebb, hogy a nőt az otthonába zárta, és a férje tekintélyének rendelte alá. Az erőszak megítélésében azonban a városi elit ellentmondásokba ütközött: demonstratívan és hajthatatlanul kiállt a férfi joga és kötelessége mellett, hogy megbüntesse feleségét, cselédeit és gyermekeit, hiszen az ő bűneikért is ő volt a felelős. Ha például nem büntette meg a feleségét hűtlenségéért, akkor társfelelőssé – cinkossá – vált. Ezzel szemben ritka volt, hogy egy nőt bűnrészességgel vádoltak, ha egy férfi becsapta őt, és pláne nem, ha például egy szolgálólány elcsábításáról vagy megerőszakolásáról volt szó. A városi előljárók felfogása szerint a nőnek hatalma volt a lányai felett, de sem joga, sem hatalma nem volt ahhoz, hogy a férfit felelősségre vonja a tetteiért.²¹

Az augsburgi városi tanács úgy vélte, hogy az erőszak végső soron elkerülhetetlen a házasságban. Legalább 70 férfit, akiket felelősségre vontak azért, mert megütötte a házastársát, végül sorban visszaküldtek a feleségéhez. A házasságban elkövetett brutalitás miatt mindössze 5 válóper került a házassági bíróság elé, és egyiküket sem választották szét. A legtöbb esetben a feleség elleni erőszak nem volt a vádlott bebörtönzésének oka, és csak mellékes pontként jelent meg a vádbeszédben a tárgyaláson, ami arra utal, hogy korántsem minden házasságon belüli erőszak – bármilyen brutális kimenetelű volt – került bíróság elé. A szerző

¹⁷ Zemon Davis, Natalie. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press 1975; itt a magyar fordítást használom: *Zemon Davis: Natalie. Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó 2001.

¹⁸ Zemon Davis: *Társadalom*, 117–138.

¹⁹ Roper, Lyndal: *Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation*. Frankfurt a. M. / New York: Campus Verlag 1999.

²⁰ Roper: *Das fromme Haus*, 7–8.

²¹ Roper: *Das fromme Haus*, 160–161.

számos példán keresztül mutatja be, hogy a viszálykodó házastársak közötti erőszak, bár sajnálatos, de az élet része volt.²²

Hasonló nézeteket támasztanak alá máshol végzett kutatások is. Elisabeth Koch tanulmánya²³ arra a következtetésre jutott, hogy a 16. században a férj alapvető joga volt, hogy korigálja felesége viselkedését és életmódját, akár veréssel is. A feleség megfelelő büntetésének joga a férfi házasságban betöltött uralkodó és vezető szerepének általánosan elfogadott téziséből eredt. Sylvia Möhle²⁴ a 18-19. századi göttingeni házassági konfliktusokról szóló tanulmányában azt írja, hogy a verekedés az eszmecsere és a nevelés elfogadott módszere volt. A családon belüli erőszakot az apa családja feletti fegyelmező hatalmával összefüggésben kell vizsgálni. A férfiak erőszakos viselkedése a nőkkel szemben általában elfogadott és legitim volt a fegyelmező hatalmon belül. Az a nő, aki a bíróságon vitatta férje fegyelmező hatalmát, gyanúba keveredett azzal kapcsolatban, hogy vajon nem ő maga provokálta-e a kapott verést. A göttingeni bíróságok mindig azt feltételezték, hogy a férfi a törvény szerint büntette meg feleségét.

Dorothea Nolde monográfiájában²⁵ részletesen foglalkozik a házasságon belüli erőszak témájával a kora újkori Franciaországban. Megjegyzi, hogy itt is elvárták, hogy a férj legyen a „ház ura”, és a testi fenyegetés alkalmazása nemcsak jog, hanem kötelesség is volt. Aki nem alkalmazta, azt „férfiatlannak” vagy „nőiesnek” tartották. Mindazonáltal a 16-17. század fordulóján mind az egyházi, mind a világi írásokban gyakoribbá vált a házasságon belüli erőszak – bár korlátozott – kritikája: például nem elítélendő, ha a férfi megveri a nőt, csak az, ha túl keményen veri. A feleség megölését nem túrték el, másrészt viszont a nők férfiakkal szembeni erőszakos viselkedése sem volt ritka. A tanúk és a vádlottak perbeli vallomásaiból azonban egyértelműen kiderül, hogy a férfiak házasságon belüli erőszakos viselkedését általánosan helyeslik, vagy legalábbis tolerálják, szemben a női erőszak rosszállásával és elítélésével.²⁶

Német, francia és svájci városok összesített adatai alapján a házassági bíróságokon a nők válási keresetének okai a következők voltak: hűtlenség, elhagyás,

²² *Roper*: Das fromme Haus, 162.

²³ *Schmidt*: Heinrich Richard. Männergewalt und Staatsgewalt. Frühneuzeitliche Ehekonflikte vor Gericht in vergleichender regionalgeschichtlicher Perspektive. L'Homme, Z. F. G. 14, 1. 2003, 36.; *Koch, Elisabeth*: Maior dignitas est in sexu virili. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts. Frankfurt a. M.: Klostermann 1991.

²⁴ *Schmidt*: Männergewalt, 36.; *Möhle, Sylvia*: Ehekonflikte und sozialer Wandel. Göttingen 1740 – 1840. Frankfurt a. M./New York: Campus 1997.

²⁵ *Nolde, Dorothea*: Gattenmord. Macht und Gewalt in der frühneuzeitlichen Ehe. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag 2003.

²⁶ *Nolde*: Gattenmord, 138, 143., 152., 160.

erőszak, részegség, rossz együttélés.²⁷ Gyakorlatilag minden vizsgált városban az erőszak messze felülmúlta a többi okot, és úgy tűnik, hogy az elhagyás mellett a többi ok között is gyakori volt (nem zárjuk ki a fizikai erőszakos cselekményeket mindkét érintett fél részéről). Ugyanakkor több kutató is megjegyezte, hogy a házasságon belüli erőszakot még a korabeli társadalomban sem biztos, hogy az esetek kezelésében illetékes felsőbb rétegek megkérdőjelezhetetlenül elfogadták. Rainer Beck több példát is említ Bajorországból, ahol a férfiak erőszakos viselkedését biztosan nem tartották normálisnak, nem tekintették a családfő jogának vagy akár kötelességének, és csak az enyhe formáit tűrték el, ellenkező esetben zsarnokságként ítélték el.²⁸ Beck szerint a bírói jogokkal rendelkező előjárók és a nők között egyfajta „szövetség” alakult ki a férfiek fegyelmezésére és a társadalom, különösen annak magja – a házassági kötelék – pacifikálására. Beck ezt a tézist a kora újkor első két évszázadára tartja érvényesnek, de a 18. században és a 19. század elején már minőségi változás következett be a férfi és a nő viszonyában.

Források – vannak és nincsenek

Az erőszak felderítésénél a hivatalok ma is rendszeresen találkoznak azzal a problémával, hogy a (bűn)cselekmény feltérképezésénél az áldozatok nem akarják (esetleg nem tudják) felidézni az általuk átélt tragikus eseményeket. Ezzel a ténnyel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a középkorban és kora újkorban van-e olyan forrásbázis, amely elegendő releváns információval szolgálhat. A városi jogkönyvek a békés együttélés megzavarása miatt foglalkoztak az erőszakkal, mint olyannal. A Budai Törvénykönyv,²⁹ amely több középkori magyar város városi jogának alapjává vált, a 257. cikkelyben így fogalmaz: „Aki egy gyenge és törekeny nőt vagy egyedülálló női lényt bármilyen szóval rossz érzésre készítet, vagy testileg bántalmaz, kétszer olyan büntetéssel sújtsák, mintha férfival tette volna”. Több más cikkely is foglalkozik a nő megerőszakolásával, különbséget téve, hogy szűzről, férjes asszonyról vagy apácáról van-e szó. A családon belüli

²⁷ *Schmidt*: Frühneuzeitliche Ehekonflikte, 48 (grafikon).

²⁸ *Beck, Rainer*: Frauen in Krise. Eheleben und Ehescheidung in der ländlichen Gesellschaften Bayerns während des Ancien régime. In van *Dülmen, Richard* (Hg.). Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 1992, 137–212.

²⁹ *Blazovich, László – Schmidt, József* (eds.). Buda város jogkönyve. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2001, II. rész, 448.

erőszakos viselkedésről sehol sem esik szó; ez nyilvánvalóan magánügy, persze csak addig, amíg nem halálos kimenetelű.

A tárnoki jog 39. cikkelye viszont a feleségét megölő férfit olyan kegyetlen módon ítéli halálra, amely elég borzalmas ahhoz, hogy másokat is elrettentsen a hasonló cselekedetektől: a ló farkához kell odakötözni és a bitófához vonszolni, ahol a hóhér lefejezi.³⁰ Következtethető, hogy az erőszakot nem minden formájában tolerálták, de ugyanúgy nem is büntették. A büntetés kiszabásánál sok súlyosbító, illetve enyhítő körülmény jöhetett számításba, mint például az áldozat vagy az elkövető társadalmi rangja, életkora, előélete, hírneve, továbbá a kezesek száma és rangja, korrupció, és még sorolhatnánk. A nők ellen elkövetett erőszaknál azt is figyelembe kell venni, hogy a középkori és kora újkori társadalomra nem igazán jellemző a nők pártolása. Bár akad néhány kivétel, mégis a kor mentalitása úgy nézett a nőre, mint egy „bűnös edényre”, kételkedve nyilatkozott nemcsak testi, hanem főleg a lelki teljesítményeiről, még tudományosan is megpróbálta alátámasztani a nők kisebbségének okait. A nő volt az, aki az első férfit bűnre csábította, és ezt a rossz szokását nem adta fel a későbbi időkben sem. És ez büntetendő.

Olyan körülmények között, ahol a nő alapvetően negatív érzelmeket váltott ki, nem váratlan, hogy az erőszak különböző megnyilvánulásainak tárgyává vált. A modern kutatások szerint különösen a következő négy korrelátum járul hozzá az erőszakoskodás gyakoriságához: 1. a személyközi konfliktusok erőszakkal való megoldása, 2. a férfiak és nők közötti gazdasági különbségek, 3. a férfidominancia-ideál, 4. a férfi döntéshozó hatalma a családban.³¹ Bár ezeket az okokat a mai tapasztalatok alapján dolgozták ki, a nők elmúlt évszázadokbeli élete iránt érdeklődő történész is egyet tud velük érteni. A különbségek az erőszakos viselkedés megnyilvánulásainak sokféleségében, annak igazolásában, mentegetésében vagy elítélésében, illetve a közvélemény hozzáállásában mutatkoznak meg. Az intézményesített erőszak is változik az idővel: például a kihallgatásokon alkalmazott kínzást, a testi fenyegetést stb. (legalábbis jogilag) betiltották.

³⁰ *Papáč, Richard: Malefity. Ako sa súdilo a trestalo v Košiciach v 16. storočí. (Hogy bírásoktak és büntettek Kassán a 16. században). Košice: Historické 2019, 116.*

³¹ *Levinson, David – Sanday, Peggy R. – Counts, Dorothy A. – Brown, Judith – Campbell, Jacquelin: Násilie páchané na ženách. Študijný materiál vypracovaný pre Svetovú banku. (Nők elleni erőszak. A Világbank megbízásából készült tanulmány). Humenné – Bratislava, pro Familia - Aspekt, 1998, 38.*

Erőszak a kora újkori Magyarországon

A kora újkori Európában, így Magyarországon is rendkívül kedvezőtlen volt a helyzet a széles körben elterjedt erőszak tekintetében. A 16-17. századot – nem alaptalanul – a háborúk, a kegyetlenségek és a borzalmak időszakának nevezik. Európa területén véres összecsapások zajlottak a katolikus és a reformált vallásúak között, akik a hit védelmének ürügyén hatalmi ambícióikat akarták megvalósítani. A boszorkányüldözés is szomorú fejezete a történelmünknek, ráadásul Magyarországot az Oszmán Birodalom fenyegette, és az országon belül Habsburg-ellenes megmozdulások zajlottak. A mohácsi katasztrófa után gyakorlatilag az egész ország csataterré vált, ahol hosszabb-rövidebb időközökben nem mindig példásan ellátott és fizetett zsoldoseregek csaptak össze az oszmán hadakkal, további atrocitásokat hozva. A nők és gyermekek sokkal inkább ki voltak téve a veszélyeknek és az erőszaknak, mint a férfiak. Egy olyan környezetben, ahol mindenki közvetlen életveszélyben volt, az erőszak a túlélés egyik formájává vált. Ebből a szempontból magyarázható a bevett konvenciók (a deklarált felebaráti szeretet) elmozdulása a személyközi viselkedés durvulása és az erőszak gyakoribbá válása felé, akár az adott helyzet kihasználásáig, még olyan esetekben is, amikor nem állt fenn közvetlen veszély.

Rendkívül fontos kérdés, hogy ki volt az erőszak elkövetője. Mindenekelőtt a közvetlen családtagok – férj, apa, anya, testvérek, közeli és távoli rokonok, különösen a nevelői szerepben lévők és végül, de nem utolsósorban a saját és mostohagyermek. Továbbá a hivatali feladatokkal felruházott személyek voltak azok, akik sokszor nem ártallottak kihasználni a rájuk bízott funkciót, és visszaéltek a helyzetükkel. Ide tartoznak például a bírók – a falu, város bírójától kezdve a tanácsstagokon át a földesurakig, valamint királyi és egyházi bírókig. Az utolsó, igen számos csoportot a családi vagy hivatalos kapcsolattal nem rendelkező személyek alkotják, akik közönséges bűncselekményeket követtek el, legyenek azok vagyon, testi épség vagy élet elleni erőszakos cselekmények. Ebbe a csoportba tartozik az a számtalan erőszakos esemény is, amelyeket ma „háborús bűnöknek” nevezünk, és amelyeket nem lehet számszerűen dokumentálni.

Az erőszak egyik színpada: a házasság

Amikor a nők elleni erőszakról beszélünk, általában és leggyakrabban a fizikai erőszakra gondolunk, amely – a következményeivel együtt – a legláthatóbb. Egy másik, de ugyanilyen súlyos és veszélyes formája a pszichikai erőszak, amelyet nehezebb meghatározni: lehet szóbeli bántalmazás, egyszeri vagy folyamatos

megalázás, illetve az egyén (nő) kényszerítése olyan cselekvésre, amely nem hagy külső, látható jeleket, és nehezebben bizonyítható, mint a fizikai erőszak. A pszichikai kényszerítésnek bizonyítottan messzemenően káros személyi és társadalmi következményei vannak. Míg a kora újkori forrásokban a fizikai erőszak megtalálható és követhető, a pszichikai gyakorlatilag dokumentálatlan marad. Megnyilvánulásainak megragadása ugyan lehetséges, de nagyrészt szubjektív és spekulatív, mivel a kutató hajlamos a mai szempontok szerint megítélni és értékelni egy-egy cselekményt, de a kor embere számára ez olyan berögzült szokások és konvenciók kérdése volt, amelyeken nem gondolkodott, mert generációkon keresztül „így volt”. Például a lányokat arra nevelték, hogy jó feleségek, anyák és háziasszonyok legyenek. Ez azt jelentette, hogy fizikailag és szellemileg alávetik magukat a férjnek, lemondanak a lehetőségről, hogy saját életükről és vagyonukról döntsenek, és olyan engedelmes bábukká válnak, akik teljesítik a feladatukat, de közben valaki más életét élik, nem a sajátjukat. A lányok ezt a sztereotip képet látták anyjukban, nővéreikben, nagynénjeikben, rokonokban, szomszédokban, és ezt tekintették normának. A házasságban és az anyaságban látták életük beteljesülését. A természet normális körforgásába való beilleszkedésükből az érzelmek és a romantikus elképzelések kizárásra kerültek. Évszázadokon keresztül azt mondták, hogy „a legjobb anyák, feleségek és háziasszonyok keveset vagy semmit sem tudnak a szexuális kielégülésről. Az otthon megteremtése, a gyermekek szeretete és a házi feladatokkal való törődés az egyedüli szenvedély, amit ismernek. Egy férjes asszony nem vágyik arra, hogy jól bánjanak vele, szeretőként kezeljék.”³² A házasság erős fegyelmező funkció volt a nők számára.³³

A nők státusza és a munkavállalásuk lehetőségei sok évszázadon keresztül a családi állapotuktól függtek. A házasság a nők számára ugyanolyan meghatározó pont volt, mint a férfiaknak a cím, rang vagy hivatal. Egy nőt a férje után neveztek el, és a társadalomban elfoglalt helye azon alapult, hogy hová tartozott az apja vagy férje. Ez lényegében az egész háztartásra igaz volt. A házasság a nők számára az egyetlen elfogadható lehetőség volt, mert a patriarchális társadalom nem szimpatizált a független nőkkel, kivéve az özvegyeket, akiknek valamivel szélesebb lehetőségeik voltak. Bár Nyugat-Európából ismerünk példákat egyedülálló, önállóan dolgozó nőkről (varrónők, szövőnők, tűkészítők, csipkegyártók

³² *Beutin, Wolfgang*: Sexualität/Liebe. Neuzeit. In: Dinzeltbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hautptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 91.

³³ *Bastl, Beatrix*: Lebensalter. Neuzeit. In: Dinzeltbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hautptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 224.

stb.), akik meg tudták teremteni a saját megélhetésükhöz szükséges anyagi fedezetet, de a környezetük mégis valahogy kételkedve tekintett rájuk.³⁴ Azok a nők, akik mögött nem állt férfi, gyanúsak voltak, és a társadalom, paradox módon, ahelyett, hogy segítette volna őket, különböző akadályokat gördített az életük elé.³⁵ A házasság – mint a társadalom alapegysége – csak úgy tudott működni, ha mindenki eljátszotta a saját szerepét. Ezzel közvetlenül összefüggött a családon belüli hierarchia is a férfi és nő között, de a szülő és a gyermek, az úr vagy az úrnő és a cselédek, szolgák vagy a háztartás más tagjai között is. A férfi volt a tekintély, és köteles volt fenntartani a rendet a család becsületének és a közösségen belüli státuszának megőrzése érdekében, még ha ehhez az erőszak különböző formáit használta is. A nőknek egész életében sokkal több korlátozást kellett elviselnie, mint a férfinak. A viselkedésével szemben támasztott követelmények minden tekintetben jóval szigorúbbak voltak, mint a férfiak esetében. A férj java és jóléte sérthetetlen volt, a személyes női ambíciók nem voltak kívánatosak. A nő viselkedése alapvetően befolyásolta a ház becsületét és tisztaságát. Míg egy férfi kisebb erkölcsi botlásai nem feltétlenül veszélyeztették a család jó hírnevét, egy nő által elkövetett bármilyen normaszegés megrontotta nemcsak a nő, de a család becsületét is, és ami még súlyosabb, külsőleg azt jelezte, hogy a férfi képtelen volt arra, hogy betöltse a családfői funkciót. A férfi szerepének és pozíciójának ilyen értelmezése és a nőknek a közös háztartásban való szerepvállalása számtalan lehetőséget biztosított a nők számára a konfliktusokra, amelyeket nem mindig sikerült megegyezéssel megoldani.

Különösen fontos szerepet játszott ebben becsület: a becsület csorbulása a kora újkorban szörnyű helyzetbe hozhatta a nőt (és persze a férfit is, de más összefüggésben). Ha az érintett személy nem védte meg a becsületét, elvesztette a tiszteletet, elszigetelődött, és végső soron az életlehetősége került veszélybe. A becsület tehát egzisztenciálisan fontos volt, de a férfi és a női becsület két különböző dolog volt, és tükrözte a férfiak és a nők eltérő helyzetét a társadalomban.³⁶ A középkori és kora újkori emberek nem elszigetelten éltek, hanem a nyilvánosság, a cselédek, rokonok, szomszédok, sőt a feljebbvalók szeme előtt. Ami azonban a ház ajtajai és falai mögött zajlott, azt otthon kellett kezelni, és

³⁴ *Géra, Eleonóra*: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686 – 1726. Budapest: MTA BTK TTI 2019, 51. Lásd még HUFTON, Olwen. Arbeit und Familie. In: Farge, Arlette – Zemon Davis, Natalie (Hrsg.) Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit. Frankfurt-New York 1992, 27–28; *Rublack, Ulinka*: Magd, Metz, oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten. Frankfurt am Main 1998, 326.

³⁵ *Géra*: Házasság Budán, 50.

³⁶ *Szeghyová, Blanka*: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí. (Nő és bűn a kelet-szlovákiai városokban a 16. században). In *Lengyelová, Tünde* (ed.). Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti. Bratislava: AEP 2004, 66–67.

általában nem igényelt külső beavatkozást. Nem mondható azonban, hogy a házi harcokat megértéssel fogadták volna, inkább olyan hétköznapi dolognak tekintették, amin felesleges volt elmélkedni. A feleségverést a jog nem támogatta, de úgymond mindennapi valóságának tartotta, ezért az ilyen esetek ritkán kerültek bíróság elé. Mivelhogy nem állnak rendelkezésünkre semmilyen statisztikai adatok, amelyek szám szerint képet tudnának adni a családon, illetve házasságon belül történt erőszakról a kora újkori Magyarországon, csak szondamódszerrel tudunk dolgozni. A peres iratokba is csak a halálos vagy súlyos testi sértéssel végződő esetek kerültek be, így nem az esetek számát, gyakoriságát tudjuk követni, csak a bírósági ítéletet, néhány esetben a körülményeket, hogy és miért történt a bűncselekmény, esetleg gyakori volt-e, ismétlődő, milyen indokokkal döntöttek a törvény képviselői az ítéletről.

Erőszakoskodó városi polgárok

Kassa szabad királyi város polgárai között is előfordult, hogy a férj és feleség harcban állt egymással. 1563-ban két hasonló esetben is kellett a bírónak dönteni. Az elsőben egy bizonyos Kighios Péter külvárosi lakos olyan brutálisan és szadista módon verte és kínozza feleségét, hogy az végül belehalt sérüléseibe. Saját elmondása szerint a feleségét közönséges cselédnek tartotta, gyakran verte, és összekötözte a kezeit. A városi bíróság Kighiost letartóztatta, bebörtönözte, majd a (feltehetőleg kínzás alatt tett) beismerő vallomás eredményeként lefejezésre ítélte. A büntetést úgy súlyosbították, hogy az elítéltet szekéren vitték ki a városból a vesztőhelyre, útközben a Felső és az Alsó városkapu közötti úton háromszor csípték meg izzó fogóval, abból egyszer a saját háza előtt, ahol a bűntényt elkövette.³⁷ A második esetben Klagk Péter posztókészítő, aki az erdélyi Kolozsvárról költözött a városba, alig fél évvel házasságkötése után szablyával támadt rá feleségére, Springer Katalinra. A bejegyzés szerint indokolatlanul történt a támadás. és a férj olyan súlyos sebeket ejtett a nő fején, kezén és másutt a testén, hogy az asszony a harmadik napon belehalt sérüléseibe. Az ítélet szigorú volt: szekéren vitték ki a városból a bitófáig, az úton háromszor megálltak, míg a hóhér tüzes fogóval csipkedte, egyszer a városban, majd a város kapujában, végül a saját háza előtt, ahol a bűntényt elkövette. A kínzás után lefejezték.³⁸

³⁷ *Papáč*: Malefitz 116.

³⁸ *Szeghyová Blanka*: Súdnicтво a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí. Bratislava: Veda 2016, 106; *Papáč*: Malefitz 117. *Papáč*: Malefitz 128

Más esetben az alkohol is szerepet játszott, és érdekes módon a bíróság a részegséget enyhítő körülményként ítélte meg. Egy Szaniszló nevű kassai fazekas késsel leszúrta a feleségét. Parricídiumért, tehát családtaggyilkosságért (rokongyilkosságért) ítélték el, és a városi pellengéren lefejezték. Az ítélet annyiban volt enyhítve, hogy – mivelhogy polgár volt – nem a városon kívüli bitófánál végezték ki. Meg hát részeg volt...³⁹

1579-ben ugyancsak gyilkosság miatt ült össze a kassai városbíróság. Wassantho Mátyás féltékenységében úgy megverte terhes feleségét, hogy az elvetélt, és a sérüléseibe belehalt. A verés oka az volt, hogy meglátta az asszonyt egy Gene nevű gyalogkatonával beszélgetni, akit ugyancsak megtámadott. Kisült, hogy a féltékeny férjnek a feleségén kívül még két nővel volt viszonya. A vád gyilkosság és erőszakoskodás volt, az ítélet viszont meglepő: Először is felesége holttestét neki kellett kivinni a temetőbe a sírhoz, az egész város lakosainak kíséretében. Aztán kivezették a Felső kapun a városon kívülre, ott simán lefejezték. Wassantho Mátyás valami miatt nem volt egészen közönséges gyilkos. Több jelentékeny ember is kezeskedett érte, ezért könyörületesebb volt az ítélet (minthogy nem alkalmaztak több megszegyenyítést vagy kínzást) annak ellenére, hogy már azelőtt is volt dolga az igazságszolgáltatással. Belekeveredett egy botrányos házasságtörésbe, amivel egy Sarctor Dorottya nevű könnyűvérű hölgyet gyanúsítottak. A nő bevallása szerint nyolc férfival csalta meg a férjét, köztük Wassanthóval is. Ő akkor megszökött a városból a megtorlás elől, majd egy idő után visszajött a feleségéhez, egy Ernő főherceg által kiállított kegyelemlével a zsebében.

A 16. század évtizedeiben a kassai városkönyvbe hét olyan gyilkosságot jegyeztek fel, amelyeknek tettese férfiak voltak, és áldozataik nők – feleségek. Csupán egy esetben volt a tettes nő, aki megmérgezte hitvesét. Ez a szám nem tűnik kimondottan magasnak, de ne feledjük, hogy csak halállal végződő bűntettekéről tudunk, a „simán csak” megvert vagy félig agyonvert esetekkel nem foglalkoztak.⁴⁰

Pozsony közvéleményét sok évig tartotta izgalomban Reis Magdolna és Syber Wolfgang esete.⁴¹ Az asszony férje, Hans Khainwaldt 1585-ben elhunyt, így az özvegy két árvájának gyámja lett. Mint később kitudódott, házasságon kívüli viszonyt folytatott Wolfgang Syber kereskedővel, akihez férjhez is ment. Hogy miért pont az erőszakoskodásáról közismert Sybert választotta, nem tudni, pedig a férfit már előtte is többször megbüntették, mert pisztolyt vagy szablyát fogott

³⁹ *Papáč*: Malefitz 117.

⁴⁰ *Papáč*: Malefitz 118.

⁴¹ Az esetet Ján Kúkel ismertette Pozsony Város Levéltárának (Archív mesta Bratislavy) oldalán.

polgártársaira, vagy ocsmány szavakkal szidalmazta a város elöljáróit. Hasonló képlettel sokszor találkozunk a kora újkorban, miszerint egy asszony inkább az előre sejtethető rossz házasságot választja, mint az özvegységet, amely gyakran egzisztenciális bizonytalanságot hoz. Ebben az esetben sem javult meg a férj magatartása az új házasságban, továbbra is garázdálkodott. 1591-ben például azzal fenyegetőzött, hogy a tanácsot és az egész várost egy üstbe dobja, és kénkövel és szurokkal égeti el. Feleségével és mostohalányával szemben viszont nemcsak szavakkal fenyegetőzött, hanem nagyon durván viselkedett. Gyakran kékre-zöldre verte vagy kivont karddal üldözte őket. Egyszer megragadta a feleségét az orránál, és azzal fenyegetőzött, hogy levágja.

Magdolna mágiával próbálta „megjavítani” férjét, de hiába szövetkezett a helyi boszorkányokkal, semmi nem hatott. Kétszer is megpróbált elszökni, megkísérelte a házasság felbontását is. A nagyszombati egyházi bíróság döntését ugyan nem ismerjük, de mivel ezután is együtt éltek, feltételezhetjük, hogy a különválásra nem került sor. Magdolna először 1587-ben városi tanács előtt vádolta meg férjét az ellene és lánya ellen elkövetett erőszakkal. Ekkor a tanács nemcsak a felesége elleni erőszak miatt, hanem a városi tanáccsal és annak tagjaival szembeni agresszív magatartás miatt börtönbe zárta a férfit. Szabadulása után sem fordult jobbra a helyzet, így mindkettőjüket kiutasították a városból, hogy ne botránkoztassák a polgárokat. 1589-ben Ernő főherceg és más fontos emberek közbenjárására a városi tanács úgy döntött, hogy visszafogadja őket, viszonylag kemény feltételek mellett, de ez sem segített. 1591-ben mindkét házastárs ismét a városi bíróság előtt találta magát, Magdolna vádjához csatlakozott a bátyja és annak felesége is, valamint az édesanyja, akikkel szemben Wolfgang ugyancsak erőszakoskodott. A városnak úgy látszik elege lett belőlük, Wolfgangot a felesége és gyermeke, valamint a rokonai elleni erőszakkal, Magdolnát pedig boszorkánymódszerek alkalmazásával vádolták. Súlyosbító tényezőként ítélték meg, hogy mindketten sértegették egymást, zaklatott, haraggal teli életet éltek, és kölcsönös vádakkal árasztották el a bíróságot. Mindez ismét a városból való kiutasításukhoz vezetett. Ezt követően eltűntek a nyomaik, Magdolna végrendelete szerint 1616-ban halt meg Pozsonyban, teljes vagyonát testvérére és lányára hagyta. Talán Wolfgang halála után tért vissza a városba. Az esetnek több érdekes pontja is van. Az első, hogy a sok éven át folyó vad együttélés a város elöljáróit inkább amiatt izgatta, hogy állandó hangoskodásuk közmebotránkozást okozott, és zavarta a város békés rendjét, nem a folyamatos agresszió miatt. Az erőszakos férjet is akkor büntették meg, amikor a tanácsot gyalázta. Itt is érdekes pontja az esetnek, hogy – mint a feljebb említett kassai pernél is – az elítéltek Ernő főherceghez folyamodtak valami fellebbezésféle kérelemmel. Ez a tény további kutatást érdemelne.

A segítőkész szomszédok és rokonok

Vidéken sem lehetett a helyzet sokkal szívderítőbb. 1781 novemberében Liptószentmiklóson Osko Márton bottal agyonverte a feleségét, Annát. Részegen jött haza, amit az asszony nem hagyott szó nélkül, erre Márton botot fogott, és négyszer megütötte. A helyszínen tanú is volt, aki próbálta megakadályozni a további tülekedést, de ki lett utasítva, hogy törődjön a saját dolgaival, ezért segítségért szaladt. Mire a szomszédokkal visszatért, Anna a földön hevert, és hangosan jajgatott, ekkor a férj észhez tért, próbálta vigasztalni a feleségét, hogy hisz csak viccelt. Ennek ellenére az ötödik napon a nő belehalt sérüléseibe. Mivelhogy ez a verés nem az első volt, amivel Osko Mártont megvádolták, a bíróság egyéves börtönbüntetésre ítélte, amelyet végig megkötözve kellett letöltenie, heti egy nap szigorú böjttel együtt.⁴² Ez a büntetés már II. József császár reformjait tükrözi.

Ezen a helyen érdemes figyelni egy fontos tényezőre, a szomszédok, rokonok közreműködésére. Ők voltak a legközelebb kéznél, ők tudtak a leggyorsabban segíteni. Annak ellenére, hogy ami a családon, illetve házon belül történt, magánügynek számított, mégsem hagyták a garázdálkodó férjek hidegen a közvéleményt, és sok esetben a szomszédoknak köszönhető, hogy nem történt tragédia, „csak” sima verekedés... Egy 1798-ban játszódó, Abaúj vármegyei esetben a vizsolyi Tsitó Éva második férjétől rengeteg verést szenvedett el, valamint a férfi a nő vagyonát is elherdálta. Amikor Éva úgy döntött, hogy el akar válni tőle, szándékát nemcsak a szomszédok, a bíró és a tanács, hanem maga a falu lelkésze is támogatta, mindkét levél fennmaradt. A válás kimondásáról nincs tudomásunk.⁴³

Ebben az esetben a szereplők protestánsok voltak, sőt nem is egyvallásúak, hanem a férfi kálvinista, a nő pedig evangélikus, és a válás ötlete a 18. század végén már nem volt teljesen elfogadhatatlan megoldás. Sokkal meglepőbb Forgách Ferenc nyitrai püspök, bíboros, majd esztergomi érsek szerepe unokahúga, Forgách Zsuzsanna válóperében a 17. század elején. A nagy publicitást nyert ügyben⁴⁴ Forgách volt az, aki nagyon aktívan vett részt Zsuzsanna kiszabadításában agresszív férje, Révay Ferenc hatalma alól. Példaértékű ez az eset több

⁴² *Nemec, Miroslav*: Od zločinu k trestu. Vývoj stoličného súdництва na Liptove v 18. storočí. (A bűnténytől a büntetésig. A Liptó vármegyei bírászkodás a 18. században). Ružomberok: Society for Human Studies 2019, 136.

⁴³ *Palenčárová Radka*: Ženy pred súdom. Hriješne ženy z Abova v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2023, 69–71.

⁴⁴ *Deák Farkas*: Levelek Forgách Zsuzsanna történetéhez. Történelmi Tár 1886, 284–295; *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest 1885. A téma több író is megihletett regény megírásához.

szempontból is. Egyrészt rámutat arra, hogy a családon, házasságon belüli nők elleni erőszak nem a szegényebb társadalmi rétegek kiváltsága, hanem általános problémának tekinthető. Ebben a konkrét esetben az ország legelőkelőbb köreiből mozgunk, Révay Péter koronaőr, Thurzó György nádor és Forgách Ferenc érsek közvetlen családtagok. A botrányt kiváltó ügyet a diéta többször is tárgyalta, törvényt is hozott.⁴⁵ Az eset egyik érdekes pontja a közvélemény változása. Eleinte Forgách Zsuzsannát mindenki elítélte, mert elszökni a férjtől, méghozzá egy másik férfi segítségével és társaságában elfogadhatatlan bűnnek tekinthető. Amikor viszont a férj beismerő levele is köztudomásra jutott, egyszerre átálltak a kínzott feleség oldalára: „Én Révay Ferenc vallom ez levelemnek rendében mind Istenünk, ez világi emberek előtt és az atyámfia Bakics Péter előtt, hogy én az én feleségemet Forgách Zsuzsannát házasságunktól fogvást, kinek, április havának 25-ik napján hét esztendeje elmúlt, mindjárt elhalásunk után két héttel sok száma nélkül való, sőt vétke s bűne semmire nem lévén mód s ok nélkül való verésimmal, taglásommal, lábrugdosásommal s tiprásommal, idegen s itthon valók előtt kegyetlen arculcsapásokkal, kik miatt néha orcája dagadván megkékült, meg orra vére, nem különben mintha csapon vették volna, szörnyű ütésim miatt ment, korbáccsal azonképpen megvervén úgy annyira, hogy sok nap kék helyeket láttak rajta. De az ki legnagyobb míg hitele nálam nem volt fogadtam és esküdtettem maga saját inasát arra, hogy szüntelenül vigyázzván valamit látna és hallana megmondaná; ígéretemmel s magam ajánlásommal reáevén inasát, azonképpen magam is őrizvén, cirkálván, vigyázzván, semmi gonoszat nem láttam, sem hallottam, sem tapasztaltam soha is. Rút, iszonyú, érdeme ellen való, kiket utálatos voltok miatt nem is merek megírni levelemben, szitkokkal méltatlanul rutítottam s hamisan szidalmaztam. Száma szerint ellene sok gonoszat cselekedtem, kiket előszámlálnom és megírnom lehetetlen”.⁴⁶

A háttérben, mint már említettem, a püspök nagybácsi ügyködött, és még sok más teljesen elképesztő dolog is történt, például 100 olyan ember esküdött meg a fiatalasszony javára, aki soha a közelében sem volt, nemhogy tudott volna valamit a vádban felhozott bűnökről... Az erőfeszítés viszont elérte a célt, Forgách Zsuzsannát elválasztották Révay Ferentől azzal a kikötéssel, hogy férje haláláig nem mehet férjhez.⁴⁷ Más – váratlan – megoldása lett Szunyogh Julianna és Telekessy Mihály házasságának. Egy árulkodó levélből tudjuk, hogy 1598-ban Telekessy elhagyta feleségét, Szunyogh Juliannát, és szegénységben, élelem és ruha nélkül tartotta. A levélíró Liszthy Zsófia kérte Juliannát, hogy legyen

⁴⁵ Corpus Juris Hungarici, 1608, XXIV tc.; ugyanott 1625, XLIX tc.

⁴⁶ *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna; elérhető: <https://mek.oszk.hu/05600/05619/>

⁴⁷ Corpus Juris Hungarici, 1625, XLIX tc.

elnéző férjével szemben annak ellenére, hogy az bántalmazta. Bocsánatot kér az egész család nevében, hogy eddig hallgattak, és mindannyian azt várták, hogy Telekessyt az Úristen végre észhez téríti. Azt tanácsolta Juliannának, hogy várjon, szenvedjen, menjen el a férjéhez, és beszéljen vele, talán nem lesz olyan kemény a szíve, hogy ne szánja meg. Addig azonban végezze el a házimunkát, dolgozzon a kézimunkákon, és így szabaduljon meg bánatától.⁴⁸ A megoldás váratlanul és egészen máshonnan jött – három évvel később Telekessyt rablásért lefejezték. Itt nem voltak befolyásos rokonok, akik a szívükön viselték volna Julianna helyzetét, így maradt a jótanács: tűrjön.

Voltak azonban más példák is. Egy bizonyos Mikes Benedek azonkívül, hogy a feleségét, Kemény Zsófiát verte és más módon bántotta, meglehetősen rendetlen életet élt. A család – különösen a sógorok – aláíratott vele egy megállapodást, hogy ha még egyszer előfordul, hogy megveri az asszonyt, és folytatja erkölcstelen életét, 1000 forint pénzbírságot kell fizetnie. A paradoxon azonban az, hogy a pénzt nem a bántalmazott feleségnek, hanem a tanúként és kezesként fellépő sógorok kezébe kellett megfizetni.⁴⁹ Ha eltekintünk attól a lehetőségről, hogy ez esetben a fivérek könnyen akartak pénzhez jutni, feltételezhetjük, hogy nem volt számukra közömbös leánytestvérük sorsa, és nem voltak hajlandóak tétlenül tűrni a bántalmazást. A választott módszer hatásos lehetett, mert nem kis összegről volt szó. Mégis a legfontosabb az, hogy nem mindenki számára volt elfogadható az erőszak, és keresték a módját, hogy meg lehessen akadályozni. Ebben az esetben viszont az is közrejátszhatott, hogy mivel Mikes a kovács feleségével, több szolgálóval és falubéli asszonnal is gyanúba keveredett, erkölcstelen életvitele sértette a család becsületét.

Az erdélyi országos zsinat jegyzőkönyveiben is sok példát találunk arra, hogy a házasságon belül elviselhetetlen tettlegességre került sor, és a sértett fél a zsinathoz fordult orvoslásért.⁵⁰ A jogszokás szerint az eljegyzések felbontását és a válópereket első fokon az egyházmegyék részleges zsinatai (partialis synodusok) tárgyalták, fellebbezni az országos zsinatnál (generalis synodus) lehetett. A későbbi időszakban a zsinat jogköre leszűkült a bizonyító eljárásra, a végső döntés joga az országos zsinaté volt, amely a főrendűek házassági ügyeit

⁴⁸ Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár – Fol. Hung. 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye, I. 443. (1598. november 23.).

⁴⁹ Kibékülési szerződés Mikes Benedek és neje között világi úton. 1645. február 15. Közli: P. Szathmáry Károly. Történelmi tár 1881, s. 394-5. A helység, ahol az eset történt, nincs megnevezve.

⁵⁰ Sipos Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó 2002, 105–106.

is orvosolta. Az esperesek évenkénti egyházlátogatásai is házassági fórumként szolgálhattak, ha nem mutatkozott túl komplikáltnak az ügy. Nemcsak a házasságokat, hanem az eljegyzéseket is fel kellett néha bontani. 1628-ban Gellyén Kata a széki egyházi fórum előtt kérte eljegyzése felbontását, mivel vőlegényéről kiderült, hogy részeges és durva: „Egikor rezegen az én mátkám aval feniegett, hogj orromat ajakastol el metzi, holot megh cziak jegben voltam nalla és kenieret nem keresett nekem”. A parciális zsinat a leányt az eljegyzése és egy bizonyosan rossz házasság kilátása alól felszabadította.⁵¹ Érdemes felfigyelni a „kenyeret nem keresett nekem” megfogalmazásra, amely rámutat egy asszony kiszolgáltatottságára: aki etet, annak joga van verni is.

Abrudbányai nemes Fodor Sámuel 1688 szeptemberében a hunyad-zarándi egyházmegye részleges zsinata elé idézte feleségét. Alsó Katalin azzal védekezett, hogy az ura sem volt mintaférj: „Mebbizonyitom, hogy nem ugy mint ura hütös felesegevel elt, de se becsületemet, sem pedig semmi külső belső provisiohoz nem latvan, részegsegeben, tobzodasban töltvén többire az időt, magamot illetlenül vervén, szidvan, arvám javait, ladaimot fel verven s lovaimot magaval el vitte, eltekozlotta.” A zsinat nem akarta elhamarkodni az ügyet, és elnapolta. A későbbi tárgyaláson az asszony nem jelent meg, így 1689 márciusában a zsinat az ő hibájából mondta ki a válást.⁵² Ez az eset ugyancsak példaértékű. A házastársak vállalták a válást ahelyett, hogy тұrjenek (feltehetőleg azután, hogy nem tudtak egymással megbékélni). Katalin asszony még azt is megreszkírozta, hogy további évek során a „hibás” fél hírével megbélyegezve élje le életét. Mint a védőbeszédéből kiviláglik, a Fodorral kötött házassága nem az első volt, így talán már (korára nézve?) nem gondolt egy új frigyre, csak hogy békében élhessen. Bár ki tudja? Az Abauj megyei református egyház zsinati ülései szintén számos házassági vitával és válókeresettel foglalkoztak. Nemezszer fordultak elő erőszakos viselkedéssel kapcsolatos esetek, például Csobádi Anna azért akart elválni, mert férje, Veres István verekedős és „nőhöz nem illő” volt. A zsinat azonban a verést nem tartotta elégséges indoknak, és nem engedett. Ugyanígy járt el a kérelmező Horváth Anna esetében is, aki azért kérte a válást, mert férje, Vass Mihály kegyetlen és ellenséges volt vele szemben. A zsinat csak a közös ágyban való fekvés alól mentesítette őket.⁵³

Még ha úgy tűnik is, hogy a református felekezetű közösségekben a válás gondolata gyakoribb volt, mint más felekezeteknél, és maga az elérhetősége is egyszerűbbnek látszik, mégsem volt ez a megoldás se mindennapi, se egyszerű. A

⁵¹ Uo. 107.

⁵² Uo. 121–122.

⁵³ Révész Kálmán: XVII-ik századi házassági pörök az Abauji református egyházmegye jegyzőkönyvében. Történelmi tár 1900, 113–114. 1697. február 23.

házasság mai egyszerű felfogása, miszerint a házasság egy átmeneti vagy alkalmi partnerség, teljesen félrevezető és torz képet ad az erőszakos kapcsolatból való kiútról. Annak az asszonynak, aki kezdeményezte a válást, számolnia kellett nemcsak a közvélemény elutasításával, de komoly megélhetési gondokkal is. A kora újkori ember számára a magányos élet nehezen volt elképzelhető a családi, rokoni kapcsolatok nélkül, kiváltképpen egy asszony nagyon nehezen tudott boldogulni. Keveseknek adatott olyan háttér, amely biztosította életszükségleteit és biztonságát. Valószínűleg ez az egyik legfontosabb ok, ami miatt se az (egyházi) intézmények, se a társadalom nem támogatta a házasságok felbontását. A norma az volt, hogy az emberek közösségben élnek, amely biztosította a rend fenntartását (legalábbis külsőleg). A ház (háztartás, család) feje – rendszerint a férfi – felelt a normák és szabályok betartásáért, kivételesen vehette át ezt a szerepet a megözvegyült asszony. A pontosan működő háztartás (látszatának megőrzése) rendkívül fontos volt, mert ez alapozta meg az egész társadalom rendjét, ezért minden lehetséges eszközt be kellett vetni. Ezzel legitimálva van a „potestas”, hatalom vagy uralom (valaki fölött), erő vagy ellenőrzés mint olyan törvényszerű forma, amelynek elsődleges feladata a normák és a rend fenntartása volt. Ha a „potestas” időnként „violentiá”-vá, azaz erőszakos cselekedetté változott is, ennek sem kellett minden esetben illegitim formának lennie, amennyiben nem lépte át az életveszély küszöbét, és a konfliktus egy olyan közegen belül maradt, ahol a társadalmi cselekvés korabeli interperszonális formái elfogadhatónak tartották. Mint említettem, az erőszakos cselekmények a kora újkorban az élet mindennapos részei voltak, elválaszthatatlanul hozzátartoztak a háborúkhöz és a nyilvános kivégzésekhez, és az erőszak gyakran a túlélés egyetlen lehetőségévé vált. A kora újkori ember érzékenysége az ilyen gyakorlatok iránt sokkal alacsonyabb volt, mint a mai emberé, különösen az európai civilizációs háttérből.

Felhasznált irodalom

András Edit – Mélyi József – Pető Andrea: Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése. Budapest: BFL 2022.

Bastl, Beatrix: Lebensalter. Neuzeit. In: Dinzlbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte.

Beck, Rainer: Frauen in Krise. Eheleben und Ehescheidung in der ländlichen Gesellschaften Bayerns während des Ancien régime. In van Dülmen, Richard (Hg.). Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 1992, 137–212.

- Beutin, Wolfgang*: Sexualität/Liebe. Neuzeit. In: Dinzelbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 91.
- Blazovich, László – Schmidt, József* (eds.). Buda város jogkönyve. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2001, II. rész, 448.
- Christadler, Maïke*: Gewalt in der Frühen Neuzeit – Positionen der Forschung. *Gesnerus* 64, 2007, 232. Elérhető: https://brill.com/view/journals/ges/64/3-4/article-p231_4.xml (2022. 09. 05.). <https://doi.org/10.1163/22977953-0640304004>
- Corpus Juris Hungarici
- Deák Farkas*: Forgách Zsuzsánna; elérhető: <https://mek.oszk.hu/05600/05619/>
- Deák Farkas*: Levelek Forgách Zsuzsánna történetéhez. *Történelmi Tár* 1886, 284–295; *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsánna. *Magyar Történelmi Életrajzok*. Budapest 1885. (A téma több írónak is ihletett adott egy regény megírásához.)
- Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Budapest 1944.
- Fónagy Zoltán*: „Bántani nem bántott, csak néha megvert” – Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből. Elérhető: https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/12/30/eroszak_hazassag_csalad (2025. 01. 13.) <https://doi.org/10.1055/a-2502-5663>
- Géra Eleonóra Erzsébet*: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság (1686–1741). Budapest: Bárczy István Alapítvány – ELTE BTK – BFL 2022.
- Géra, Eleonóra*: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686 – 1726. Budapest: MTA BTK TTI 2019.
- Huften, Olwen*. Arbeit und Familie. In: Farge, Arlette – Zemon Davis, Natalie (Hrsg.) *Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit*. Frankfurt–New York 1992.
- Rublack, Ulinka*: Magd, Metz, oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten. Frankfurt am Main 1998.
- Kibékülési szerződés Mikes Benedek és neje között világi úton. 1645. február 15. Közli: P. Szathmáry Károly. *Történelmi tár* 1881, s. 394-5. A helység, ahol az eset történt, nincs megnevezve.
- Koch, Elisabeth*: Maior dignitas est in sexu virili. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts. Frankfurt a. M.: Klostermann 1991.
- Lábadyová, Nora*: „Žena je len vtedy dobrá, keď je bitá“, alebo bitie ženy v reálnom živote a vo folklóre. („A nő csak akkor jó, ha verve van“, avagy a nők verése a reális életben és a folklórban). In *Hlôšková, Hana – Leščák, Milan*: Žena z pohľadu etnológie. Bratislava: Katedra etnológie FF UK, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV, Prebudená pieseň – združenie, 1998, 98–107.

- Levinson, David – Sanday, Peggy R. – Counts, Dorothy A. – Brown, Judith – Campbell, Jacquelin*: Násilie páchané na ženách. Študijný materiál vypracovaný pre Svetovú banku. (Nők elleni erőszak. A Világbank megbízásából készült tananyag). Humenné – Bratislava, pro Familia - Aspekt, 1998, 38.
- Loetz, Francisca*. Sexualisierte Gewalt 1500 – 1850. Plädoyer für eine historische Gewaltforschung. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2012.
- Mátay Mónika*: Törvéyszéki játzmák. Válás Debrecenben 1793-1848. Debrecen: Csokonai Kiadó 2006.
- Memory of Rape in Wartimes: Women as Victims od Sexual Violence. <https://www.elhallgatva.hu/?lang=en> (2022. 09. 15.)
- Morvai Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. Budapest: Akadémiai Kiadó 1981.
- Möhle, Sylvia*: Ehekonflikte und sozialer Wandel. Göttingen 1740 – 1840. Frankfurt a. M /New York: Campus 1997.
- Nagy Olga*: A törvény szorításában. Budapest: Gondolat Kiadó 1989.
- Nemec, Miroslav*: Od zločinu k trestu. Vývoj stoličného súdnictva na Liptove v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2019.
- Nolde, Dorothea*: Gattenmord. Macht und Gewalt in der frühneuzeitlichen Ehe. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag 2003. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412330293>
- Nunner-Winkler, Gertrud*: Überlegungen zum Gewaltbegriff. In: *Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans Georg* (Hrsg.) Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, 21–61.
- Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár – Fol. Hung. 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye, I. 443. (1598. november 23.).
- Palenčárová, Radka*: Ženy pred súdom. Hriešne ženy z Abova v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2023, 69–71.
- Papáč, Richard*: Maleficz. Ako sa súdilo a trestalo v Košiciach v 16. storočí. Košice: HistoricKE 2019, 116.
- Popitz, Heinrich*: Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik. (2. javított kiadás), Tübingen: Mohr Siebeck 1992.
- Révész Kálmán*: XVII-ik századi házassági pörök az Abauji református egyházmegye jegyzőkönyvében. Történelmi tár 1900.
- Roper, Lyndal*: Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation. Frankfurt a. M. / New York: Campus Verlag 1999.
- Schmidt, Heinrich Richard*. Männergewalt und Staatsgewalt. Frühneuzeitliche Ehekonflikte vor Gericht in vergleichender regionalgeschichtlicher Perspektive. L'Homme, Z. F. G. 14, 1. 2003. <https://doi.org/10.7767/lhomme.2003.14.1.35>

- Sipos Gábor*: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó 2002.
- Szeghyová, Blanka*: Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí. Bratislava: Veda 2016.
- Szeghyová, Blanka*: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí. In *Lengyelová, Tünde* (ed.). *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Bratislava: AEP 2004.
- Tringli István*: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In *A Tea íze. Történezdiskurzusok az ELTE BTK Történelmi Intézetében, majd az MTA Klub Egyesület keretében*. Szerk. Eőry Áron. [Budapest] 2024.
- Zemon Davis, Natalie*. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press 1975 magyar fordítás: *Zemon Davis, Natalie*. *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó 2001. <https://doi.org/10.1515/9781503621183>